

„Vana tuuletallaja”: August Kitzbergi mälestused eesti autobiograafia tüvitekstina¹

Tiina Kirss

August Kitzbergi (1855–1927) „Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused” on sõbralikult ja pealtnäha tagasihoidlikult õpetliku eesmärgiga kirjutatud raamat: „Ma kirjutan, et pildikest anda sellest, kuidas inimesed vanasti elasid, kuigi see „vana” alles nõnda ütelda „toa taga” on” (Kitzberg 1973: 11). „Vanasti” osutab distantsile kirjutaja ja tema lapsepõlve vahel, 30–50-aastasele nihkele elatud ajast kirjutamiseni, lähtekoht on seega klassikaline.² Kitzbergi mälestused ei ole vahelekirjutustega kroonika, vaid vanaduspõlves kirjutatud tagasivaade oma lapsepõlve- ja noorusaastatele. Jutustaja toon on häbenematult soe ja pilk möödanikule raugelt helge, kaldudes kohati sentimentaalsusse, mida Hans Kruus nimetab „headuseks” (Kruus 1924: 805), kriitik Marta Sillaots aga „pühapäevalapse“-iseloомуks (Sillaots 1925: 12).

Kuigi memuaristid on veelgi pikemat tagasipilku kasutanud, on see piisavalt pikk aeg, et raamatu ühele esimesele arvustajale, ajaloolasele Kruusile usaldatavuse osas muret teha. Ajavahele lisab optilise moonutuskraadi läbitud aja dünaamilisus: need „toa taga” olevad ajad 1870. aastatest sajandipöördeni olid Eesti ühiskonnas suurte ja kiirete muutuste ajad, mille põhitunnuseks oli rahva füüsiline ja sotsiaalne liikuvus ning mille tagajärjed ulatusid sügavalt argiellu nii maal kui linnas (Talve 2008: 70).³ Mälestuste kirjutamise üsnagi pikka ajajärku (1904–1925) iseloomustasid teistsugused suure tähendusega vapustused, ilmasõda ja revolutsioon. 1925. aastal, mil Kitzberg lõpetas „Tuuletallaja” teise osa kirjutamise, oli vana eluviis, mida ta piltide, juttude ja portreedena avab, nihkunud veelgi kaugemale nende murranguliste sündmuste taha.

1 Artikkel on valminud grandi „Omaeluloolisus eesti kirjandusmaastiku osana” (ETF7354) ja „„Kirjutavad naised”: Naised eesti kirjandus- ja kultuuriloos 1880-1925” (ETF7271) toetusel.

2 Kitzbergi mälestuste esimene osa valmis 1920. aastal ja jõudis trükki neli aastat hiljem. 1925. aastal järgnes sellele teine osa.

3 Oma järelsõnas Kitzbergi mälestuste Rootsisis ilmunud väljaandele (1957) osutab Ilmar Talve tähelepanu Kitzbergi esemete ja ümbruse täpsetele kirjeldustele, mis lähenevad etnograafilise kirjelduse tihedusele. Talve arvates võime Kitzbergi mälestuste kultuuriloolist väärtust tajuda igapäeva elu-uuenduste kaudu, mida Kitzberg oma teoses rohkesti mainib ning avab „kuidas tuli midagi uut...” pisijutustustes: kuidas tuli esimene petrooleumilamp, esimene jalgratas, esimene õmblusmasin – koolmeistri ja harrastusajaloolase Jaan Jungi (1835–1900) proua oma –, päevapildistamine, jõulupuu tegemine (Talve 2008: 70). Lugeja saab teada, milliseid riideid kanti (vene saapad, kollasest kalevist ametiülikond) ja ihaldati, mida söödi-joodi ning kuidas ja kes seda kätte said. Kultuurilooliselt on neil muudatustel märgiline tähendus. Õigustatult rõhutab Talve etnoloogina, et Kitzbergi omakandi-kirjeldused annavad rikka valiku tüüpnäiteid, mida võiks pidada moodsa sotsioloogia juhtumianalüüsi eelkäijaks (sammas, 72).

Arvestades Kitzbergi „Tuuletallajat” ümbritsevat eesti memuaristika „hõredat maastikku,” selle ladusat loetavust ning lugemisnaudingut, võime õigustatult küsida, kas Kitzbergi mälestusteos on üks eesti autobiograafilise traditsiooni tüvitekstidest. Sellest hüpoteesist lähtub käesolev artikkel, mis ei sea eesmärgiks üksiktoose sildistamist või kategoriseerimist, vaid küsimuse püstitamist eesti autobiograafiaditsiooni kohta, nähtuna läbi ühe rikka ning rikastava näite. Mõiste *tüvitekst* kätkeb nii võimalusteküllust, modelleerivat ainulaadsust kui ka traditsiooni rajavat toimet, struktureeritud ning struktureeriva traditsioonile läve ning mõõdu andmist.⁴ Omaelulookirjutusele ülekantuna on tüvitekst seega jutustamisvõimaluste, jututüüpide ja autobiograafiliste impulsside kompendium, varasalv, millest hilisemad memuaaride kirjutajad laenavad ning valivad, mille järgi nad end mõõdavad ja hindavad, otseste vihjetena jälgi jätmata. Kitzbergi „Tuuletallaja” haraline, „laialivalguv” stiil, kompositsiooniline ebaühtlus ja selle näiliselt lõdvalt õmmeldud niidid võimaldavad ära mahutada laia repertuaari vorme, kuidas mälestusi kirjalikult jutustada. Kitzbergi mälestused teeb eriti huvitavaks suulise jutustamise vormide ja võtete kirjalikuks kohandamine, mis moodustab „Tuuletallaja” ja „Külajuttude” ühisosa ning mis on tema aja suhtes sümptomaatiline. Ajastu tausta poolest ei ole juhuslik, et noore Kitzbergi rännuaastad kattusid intensiivse rahvaluule ning vanavara kogumise kampaaniatega, mis teadvustasid „toa taga oleva” aja lõplikku kadumist.

„Tuuletallajas” kasutab autobiograaf suuremaid omaeluloolisuse vorme ning katsetab võtetega, kuidas kujutada neid inimkooslusi, kuhu ta kuulub (perekond, põlvkond, küla ja kant, rahvas). Samuti sisaldab „Tuuletallaja” isikuloo mustriproove ehk „isikumüüte”, millele annab tooni pealkirjas jutumärkidesse asetatud, linnunime ning kerglast inimest tähistav rahvapärane väljend *tuuletallaja*. Kitzberg suhestub oma perepärimusega kui mälestuste autor, astudes läbi selle värava laiemasse kultuuriloolisse konteksti. Perekonnalugu ei ole seega pelgalt tema isikuloo eellugu, vaid selles kätkeb kirjutaja eneseiseloomustus, vaimne „tõutunnistus” ning vahetuna kogetud elumaailm. Isikliku mineviku ning oleviku kujutamine perekonna kaudu osutab omakorda kuuluvusele, rahva- ja kultuuriloole. Kultuuriloo implitsiitne üldväärtus paistab läbi järeelärkamisaja ideoloogide mõtlemisest ning nõudmistest, mis nad esitasid neile, kes tulevikus ajalugu kirjutavad.

---

4 *Tüviteksti* mõistet kasutades tuginen Jaan Unduski elegantsele tüviteksti definitsioonile Felix Oinase esseekogu „Surematu Kalevipoeg” järelsõnas. Selle argumenti ei ole tarvilik siinkohal kokku võtta, ka ei ole käesolev artikkel sobivaim koht uue terminoloogilise vaidluse ärgitamiseks, eristamaks tüvi, alus- ja põhitekste või tüvitekstilisuse ainsust/mitmust. Tüviteksti latentne orgaanilisuse-metafoorsus (tüvel on juured, ajab võrseid jne) on võluv, kuid ka eksitav. Unduski tüviteksti-määratlusel laenan oma käsitluse tarvis eelkõige rõhuasetuse, et tüvitekst on tüvitekst peaasjalikult rahvuse, mitte kirjandusliku kaanoni loomise seisukohast (Undusk 1994: 148–149). Seega aitab Kitzbergi „Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused” kujundada mõistet *eestlase elulugu*, mitte niivõrd kirjanduslikku žanri (autobiograafiat) „eesti moodi”.

Kitzbergi meenutuste esialgne adressaat oli tema perekond ning ta esimesed 1904. aastal vallakoolmeistrist vanemast vennast maha jäänud elulooliste ülestähenduste põhjal lähtuvadki perekonnakroonika mudelist. Privaatsest kirjutusest loobudes, avalikult ning avaldamiseks kirjutades pööratakse perekonnalooline intentsioon ümber. See muutub omamoodi mudeliks. Oma raamatu alguses väidab Kitzberg: „Meil eestlastel, veel mittegi sada aastat orjapõlvest priidel inimestel, ei ole oma sugupuu ega genealoogia vastu huvi olnud” (Kitzberg 1973: 17). „Õigus perekonnavalole”, harjumus oma perekonnalugu dokumenteerida on seotud uue olukorraga, pärisorjusest vabanemise ning rahvana kultuuriloo vääriliseks saamisega. Kitzbergi enda dokumenteeritavad perekonnalooolised teadmised ulatuvad tagasi neli põlve, neid jälgi ja lünki visandab ta mälestuste esimese osa esimeses pooles. Võibki tunduda, et eesti kultuuriloo aluskiht koosneb perekonnalugude lademetest, taustaks tihedatest kirjeldustest läbi pikitud paikkonnalood, mis genealoogilisi jutustusi tasakaalustavad ning stabiliseerivad.

Kruusi arvates seisnevad Kitzbergi „Tuuletallaja” kaks põhilist kultuuriloolist panust esiteks selles, et teose rõhuasetused langevad kokku „esimese haritlaspõlve saamislooga”, teisalt aga, ja mis veelgi olulisem, selles, et mälestustes sisalduvad „üldisema laadiga kultuuriloolised visked ja märged kaasaegseist nähtusist ja inimestest” (Kruus 1924: 807). Sülelapsena Laatrelt Penuja külakoolimajja viidud Kitzbergist kujunes 1860.–1870. aastatel pikkamööda maaharilane, ametnik, raamatu- ja sulleinimene, kes asus lõpuks linna elama. Kruusi sõnastus „visked ja märged” Kitzbergi teose kultuuriloolise aspekti kohta tundub osutavat puudujäägile, süstemaatilise käsitlusest hälbimisele, kuid nendes kutselise ajaloolase tabavates sõnades peitub ka positiivseid väärtusi: esiti taiplik ja tähelepanelik hoolsus salvestada ning nägemisnurk, mis tajub ümbritsevate olude muutumiskraadi ja kiirust.

Sarnaselt Anton Jürgensteini aastatel 1926–1927 avaldatud mälestustega ei kirjuta Kitzberg hõredale eestikeelsele memuaristika-maastikule mitte niivõrd mõjusa isikuloo, vaid „tihedate kirjelduste” rohke topograafilise ning sotsiograafilise paikkonnaloole. Teose raamid ning väljajätmised on kooskõlas nii kirjutaja emotsionaalse häälestuse kui ka kultuuriloolise mineviku jäädvustamise eesmärkidega. Kitzbergi kirjanikuks kujunemine, tema näidendite lavaedu ja pikad tegusad aastad ajakirjanikuna jäävad mälestustes kas tagaplaanile või raamist välja: kirjanik lõpetab kuldse keskeaga.

Mälestusteos „kaldub kõrvale” oma kaasaja eduloo mõõdupuust: kirjutaja ei ole talupe-remees, kes oma talu päriks ostab ja vara kogub, ega lähe linna haridust ja õnne otsima, vaid on „tuuletallaja”, kes teeb „tühja” (kirja)tööd, rändab, vaatleb ja ilutseb. Ühelt poolt on talle eeskujuks isa, teisalt vallakoolmeistrina leiba teeniv ning teiste abistamisele keskenduv vend. Kitzbergi *apologia pro vita sua* mängib *tuuletallaja* mõistega humoristlikult ja sotsiaalseid vastandusi teadvustades kavalalt, mille mõistmisel ei tohiks lugejat eksitada proloogis sõnastatud leebe kahetsuskirjetis, et ta pole sihipäraselt raha ja vara kogunud.

Kas 1920. aastate keskpaigaks oli eestikeelne omaelulooline (avaldatud ja avaldamata) kirjutus küllalt mitmekihiline ja pindpinev, sealjuures piisava diakroonilise tagasihaaravusega, et võiksime rääkida struktureeritud traditsioonist, või on pigem tegemist ebamäärase tekstikogumiga?

Avaldatud memuaristika oli eraldumas ilu- ning ajalookirjanduse alažanrina, luues „biograafia-väärilisuse” hierarhia „väikeste” ja „suurte” inimeste vahel: ühed, kes räägivad usaldusväärset ning üldkasulikku tõtt, ning teised, kes meelisklevad ja luuletavad vanadest aegadest (Kirss, Kivimäe 2009: 12). Millistest „autobiograafilistest praktikatest” võime sellel perioodil kõneleda ning millised olid kadumas või kadunud? Küsimus, kes memuaare luges (selle asemel, et mälestusi rääkida), on siinkohal hoopis olulisem kui küsimus, kellel jätkus nende kirjutamiseks eneseuhkust-edeust ja jõudeaega. Tähtteose märke maha panev ehk rajav toime võib „eeskuju andes” tulevasi memuariste hoopis heidutada: kui kirjutavad „suured”, austust ning kuulsust saavutanud avaliku elu tegelased, siis võivad eravalduses olevad „väikese inimese” eluloolised ülestähendused vajuda veelgi sügavamale arhiivihämarusse või unustusse.

Kitzbergi „Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused” balanseerib tahtlikult suulise ja kirjaliku piiril. Selles ei avaldu üksnes mitmekülgne suuliste ja kirjalike jutustusvormide repertuaar, vaid ka mujalt pärit kirjalikud mudelid. Autor laenab oma saksakeelsest lugemusest, baltisaksa memuaristikast ning baltisaksa ja saksa autobiograafilisest kultuurist. Kirjalike mudelite hulka kuulub Eestimaal elanud kunstniku Wilhelm von Kügelgeni (1802–1867) populaarne, ladiusas stiilis ja samuti muhedalt lugejasõbralik teos „Jugenderinnerungen eines alten Mannes” (1870). Mõistagi valdas Kitzberg saksa keelt kõnes ja kirjas, kirjamehe teekonda oli ta alustanud saksa kirjanduse eesti keelde ja eesti lavale ümberpanemise ja mugandamisega. Nagu on märkinud Kitzbergi biograaf Villem Altkoa, olevat autor lisaks pealkirjale von Kügelgenilt eeskujuks võtnud pajatusliku stiili ja „laialivalguva kompositsiooni” (Altkoa 1973: 229). Ent Altkoa pealispindse hinnangu taga peitub konkreetseteks sisulisteks ja vormilisteks võrdlusteks von Kügelgeni mälestustega märksa huvitavaimaid võimalusi, samuti küsimus Kitzbergi lugemusest üleüldse, millesse kindlasti kuulusid ka teised populaarset laadi baltisakslaste meenutused, eriti Georg Julius von Schultz-Bertrami „Baltische Skizzen” (1857).

Järgnevalt käsitlen suulise ja kirjaliku kohtumist Kitzbergi külajuttudes ning mälestustes, mis seostub komplekselt suulise/kirjaliku traditsiooni ülemineku-lävega laiema eestikeelse autobiograafiakultuuri kujunemisprotsessis. Seejärel analüüsin perekonna- ja kultuuriloo seoseid ja seostamist ning jutustuse tasandil ilmnevat ajakäsitust Kitzbergi „Tuuletallajas”. Artikli kolmandaks keskmeks on Kitzbergi mälestusteoses leiduvad eestlase ühiskondlike, hariduslike ja majanduslike väljavaadete orientiirid ärkamisaja järgsel perioodil ning sotsiaalsete tüüpide kihistusel põhinevad enesekujudid: kirjaliku eluloo vääriliseks peab end nüüdseks mitte ainult teokas ja poliitilises elus aktiivne ärkamisajal meheks

kasvanud taluperemees Märt Mitt, vaid esimese põlve haritlane, kelle jaoks ei ole põllupidamine kindlasti enam põhitegevus.

Kitzbergi eluajal joonistus selge eluloomudelina välja väarika, eduka taluperemehe lugu, mis põlistas ta varalise järjepidevuse ka kirjasõnas (näiteks Märt Miti elulugu). „Tuuletallaja” oli erand, samas ei kuulunud ta kindlasse sotsiaalsesse tüüpi. Ta liikus teiste vurlestuvate matsidega küla- ja linnaühiskonna vahel, eluväärtusteks vaimsed huvid ja „kultuuritahtelisus”, lisatunnuseks formaalse hariduse asemel kogemuste kaudu avardatud silmaring. Nii kohtukirjutaja Kitzbergi kui tema venna taolise suhteliselt paikse vallakooliõpetaja kohta kehtib sõna *tuuletallaja* nimelt eluväärtuste seisukohast. Teose võtmekujundina märgib *tuuletallaja* alternatiivset elukäiku paiksele põllumehele, põhisuunitlusega linna poole, kuid ehedat sidet kodu ja külaga veel kaotamata.

Nõuni Jaagu lootsik ja Peeter Kitzbergi raamatulaudi: suulise ja kirjaliku traditsiooni lävel

Mälestuste kirjutamiseks materjali kogumist alustas Kitzberg 1904. aastal, kavatsedes kirjutada peamiselt oma mälusalve toel ja mõõndes, et „mälestuste üksikasjalised pildid on kahvatanud ja auklikud”, kuna ta ei olnud pidanud päevaraamatut ega ühtki oma kirjavahetust hoolikalt säilitanud (Kitzberg 1973: 11). Ometi ei ole „Tuuletallaja” kirjutatud vaakumis, vaid raamatute ja suuliste mälestuste najal, (ärgem unustagem, et) ka ajalehti sirvides. Varasematest aastatest kirjutades on Kitzberg kasutanud mälupekenduseks lähedaste pere-liikmete ja tuttavate meenutusi: isa suulised jutustused, koolmeistrist vanema venna Jaan Kitzbergi (1838–1913) kirjalikud ülestähendused ning Abja taluperemehe Peeter Liebuse (1845–1913) kirjeldused Lõuna-Mulgimaast teoorjuse ajal ja talude päriseksostmise ajajärgu alul. Nii suuliselt kui ka kirjalikke materjale on memuaaride esimestes peatükkides kasutatud näiliselt „lähisegi”, kuid neile on autor siiski tõmmanud äärejooned koos põhjendustega, miks ja mis otstarbeks ta neid vajab.

„Tuuletallaja” esimeses osas pühendab Kitzberg mitmeid lehekülgi oma kirjaoskuse omandamise ja saksa keele õppimise teekonnale. Loetelude ja kirjelduste toel on jutustuses lihtsalt jälgitav teda koolis ja kodus ümbritsenud lugemiskultuur.⁵ Kui ühelt poolt markeerivad Kitzbergi „Tuuletallajat” saksa kultuurimudelid ja saksakeelses kultuuriruumis ringlevad tekstid, siis teiselt poolt tähiseks suulise ja kirjaliku osakaalu vaagimisel on tema enda viljeletud kirjanduslik „külaajutt”. Piir memuaaride ning 1890.–1904. aastatel ajakirjanduses avaldatud,

---

⁵ Baltisaksa omaeluloolise kirjutuse vorme ja mudeleid on eesti autobiograafikultuuri juuri otsides teenimatult vähe uuritud, ometi olid need James Wertschi mõttes käepärased „tekstuaalsed ressursid”, mis pakkusid ilmalikke alternatiive religioossematele, vennastekoguduse praktikatest välja kasvavatele elulookirjutamise võimalustele. „Tekstuaalsete ressursside” juurde kuulub ka Peter Burke’i mõiste *mäletamise sotsiaalsed ajalood* (Burke 1989), mis pakub huvitavaid lähenemisi tärkava eestikeelse memuaristika ja (balti)saksa memuaristika ning paikkonnaloo jutustamistraditsioonidele.

osalt draamatükkideks ümber kirjutatud, alles 1915. aastal ühte köitesse kokku kogutud juttude vahel on õhuke ja kokkuleppeline.

Jutukogu eessõnas selgitab Kitzberg külajuttude kirjutamise intentsiooni sarnaste sõnadena kui mälestuste proloogis: „Ühe väärtuse tohin ma jutukestele ikkagi lugeda: nad võivad meie tulevastele ajaloolastele nõndanimetatud „ärkamisajale” järgnevatest aastates, vähemalt minu kodukolga külaelust, õige pildikese anda” (Kitzberg 2002: 5). „Õige pildikese andmine”, panustamine tulevaste ajaloolaste töösse, on kindlasti tõuget, inspiratsiooni ja eeskuju saanud tutvusest Jaan Jungiga ning tema kodulooliste kirjutistega, mida „Tuuletallaja” esimeses osas tsiteeritakse.⁶

Piiri külajutu ja memuaari vahel kustutab Kitzberg kohati ka otseselt maha, võttes „Tuuletallaja” teksti pikemaid lõike oma külajuttudest, mille ulatuslikumaks näiteks on Niitsaadu koolimaja ja sellele järgnev koolijõulupuu kirjeldus (Kitzberg 1973: 45–48) külajutust „Hennu veli” (1904). Teisalt saab külajuttude lugeja mälestusteosel mõne loo väljajätmisest vihjamisetagi aru: kõnekas ja sümboolne näide ilmneb Palu talu põlisperemehe Peeter Liebuse ülestähenduste tsiteerimisel talude päriseksostmise kirjalike kontraktide asjus eri mõisnikega. Liebuse tsitaadi lõppu raamistab „Tõõtside perekonnaloo” mainimine: „Et sellest õiget pilti anda, kuidas minu sündimise ja lapsepõlve ajal inimesed elasid, peaksin siia veel Peeter Liebuse üleskirjutatud Tõõtside perekonnaloo juurde lisama. Aga see viiks pikale.” (Samas, 15.) „Pikale” viib 1905. aastal pooleli jäänud, hiljem tervikuks kirjutatud külajutt pealkirjaga „Tõõtsid”. Sellest näitest ilmneb, et kirjutaja ei ole oma teksti suhtes sugugi lodev, vaid rakendab narratiivset enesekontrolli, survestab end mälestusteose struktuuri ja üldeesmärke silmas pidades. Arvestades kattuvusi ja autori enda poolt sõnastatud orientiire, oleks lähivaatluses siiski mõttekas lähtuda „Külajuttude” ja Kitzbergi mälestuste kontinuiteedist, kohelda neid ühe kangana, millesse on kootud nii korduvaid kui ka erinevaid narratiivseid mustreid.⁷

---

6 Halliste kiriku põlemise (1863) episoodi jutustamist alustab Kitzberg tsitaadiga Jaan Jungi Halliste ajaraamatust (Kitzberg 1973: 39).

7 Sümpomaatiliseks tuleks pidada ka veel üht vihjet „Tuuletallaja” autorilt „Külajuttude” autorile – seoses perekonna priinimega ning noore Kitzbergi käikudest Halliste õpetaja E. M. Schneideri juurde, kus ta meisterdas papist gloobuse, mis sai Tartu näitusel (autori mälu järgi 1858 või 1859) auhinna. Nimepanemise stseene peetakse arusaadavalt autobiograafilise kirjutise uurimises jutustuse rajavateks stseenideks. Kitzberg paigutab priinimede paneku, gloobuse ja näituse loo joone alla, osutades sealjuures üldisema seletuse otstarbeks külajutule „Püve Peetri riukad”: „Sellelt näituselt on meie praegune kahesilbiline perekonnanimi (priinimi) pärit, sealt saanud tõuke teise (saksakeelse) silbi juurdelisamiseks. Kuidas eestlastele priinimed anti, sellest on külajutus „Püve Peetri riukad” perekonna mälestuste järele jutustatud. Enne olnud meie inimestel peale ristinime küll ka veel liignimed (hüüunimed); minu isa (või vanaisa?) liignimi olnud „Jutik. (Palmik, pleht). Igatahes ei ole näituse toimepanijatele meie priinimi kuidagi meeldinud ja küllap siis Halliste õpetaja E. M. Schneideri nõuandel, kes ju noore kool- ja gloobusemeistri töö näitusele toimetaja ise oligi, see nimemuutus ette võeti. Tagasi muutma teda ei ole hakanud – ega nimi – vanasõna järele – meest nii väga ei riku.” (Kitzberg 1973: 34.)

Külajuttudes ja mälestustes mineviku „õigeteks pildikesteks” tegemist tuleb jälgida jutustamisviisides, eriti raamistamisvõtetes, mille kaudu jutustaja ise oma „kõrvalliine” ning vahelejutustusi mõõdab ja kontrollib. Nii külajuttude kui mälestuste jutustaja teeb etnograafilisi sissehüppeid (ekskursid ehk „kõrvalekalde”), põimides humoristlike situatsioonide ja juhtumiste skitseerimiste vahele kirjeldusi, mida ta tahab, et lugeja „vanavarana” märkaks: „See Nõuni Jaagu lootsik oli ka üks riist, mis Jaagu käest ära võtta ja kuhugi vanavarakogusse seisma oleks tulnud panna” (Kitzberg 2002: 282). Kui jutustaja vana Nõuni Jaagu kummaliselt lapitud lootsikut ja noota vanavaraks pakub, rõhutab ta selle omapära, joonistades eseme ümber ka eheda keeleloolise kihi. Pealtnäha lihtsakoelise tunduv kirjeldus on jutustamise poolest kompleksne, fokaliseerudes osalt loo jutustaja, osalt Nõuni Jaagu enda kaudu: „Jaak ise andis temale selle uhke nime – lootsik. Õiguse pärast oleks tema nimi küna, mõhk, suur ilma varreta supilusikas ehk Jumal teab mis pidanud olema.” (Samas.)

Üleminek keelenditest ja kõnekäändudest konkreetsele, pea fotorealistlikule kirjeldusele on märkamatuseni sujuv, edasi-tagasi põkkumistega: „Selge „hingemüütaja,” ühestainsast kole jämedast tammepuu-lõhaskist välja õonestatud” (samas). Esemete, tööriistade, kommete ja teguviiside iseloomustused külajuttudes on kirjutatud loost üha eristuvaks, ehedalt realistlikus, detaile rõhutavas proosas, samas koestikus kui mälestustekstis märkimisväärse sagedusega kirjeldatud jalanõud (saapad, pastlad, viisud) ning uued tarbeasjad (petrooleumilamp): „Sääl oligi Nõuni Jaagu kuulus noot [--]. See oli kõik juba üksteise pääle kokku võetud, nagu hoolika perenaise kangas, kui see telgedelt maha tuleb. Päälmise ääre küljes palava käes kõrri aetud kasetohurullid, mis nooda ühe ääre vee pääl hoiavad, ja alumise ääre küljes lapergustest lubjakividest aukudega pommid, mis võrgu põhja viivad.” (Kitzberg 2002: 281–282.) Detailide valikus on lugejale osavalt vahendatud nii materjal, millest tarbeeset valmistati, kohati valmistamis- ja kasutamise viisi kui ka helde lusikatäis kasutaja argitarkust.

Kitzbergi isiklikku jutustamissoont arvestades on keele mahlakusest ja värvikusest ehk huvitavamgi tema „kõrv” oma paikkonna suulise traditsiooni suhtes. Tajume lugejana, et ta oskas kuulata, tunda suulises jutustuses ära nii „hea loo” kui ka selle eripärase maitse, iva, vinkli ja kiiksu, mis, nagu Nõuni Jaagu vaatenurka tema nooda ja lootsikuga sidudes, tuleneb pajataja keelepruugist, isikupärast ja häälest. Nende tunnuste matkimine kirjasõnas nõuab meistrit. Kitzbergi tundlikkust suulise traditsiooni suhtes on Sillaots seletanud loomuliku (ehk orgaanilise) kokkukasvamisega oma miljöoga, kuid liikumist kõnes ja kirjas pruugitavate registre vahel võib pigem tõlgendada kultiveeritud kunstina liikuda kõnes ja kirjas pruugitavate registre vahel.

Kitzbergi puhul on seega tegemist erilise, teravamalt teadliku ning teadvustatud vahendajapositsiooniga suulise ja kirjaliku kultuuri kujunemislahkmel, lävel, kust tagasipöördumist ei ole ning kus külajutt oma stiliseerituses toimib keeleliselt vanavaralaekana. Jack Goody tõdeb, et üleminekul valdavalt suuliselt kultuurilt valdavalt kirjalikule hakkab suuline traditsioon kandma kirjaliku kultuuri tagasimõju, see aga ei ilmne pelgalt „eheduse” kaotuses, vaid

hoopis selle suurenemises (Goody 2000: 24)⁸. Põhjendatult on Kitzbergi biograafid ja kriitikud osutanud tähelepanu külajutulikele vinjettidele „Tuuletallajas” seikade ja tegelaste iseloomustuste näol, mis sugugi ei piirdu külajuttude otsesiteerimisega (Kruus 1924: 806, Alttoa 1960: 525–526).⁹ Võbelev piirjoon Kitzbergi kui külajuttude vestja ning Kitzbergi kui mälestuste autori vahel nõuaks veelgi lähemat analüüsi, mille tulemuseks oleks vähemalt „laialivalguvuse” („digressiivsuse”) täpsem iseloomustamine mitte hälbe, vaid suulisest jutustamislaadist üle võetud kõrvalekaldumise kunstina.

Kirjaliku traditsiooni käsitlemine „Tuuletallajas” algab raamatute esemelisusest, nende füüsilisest kohalolust, millest jääb dokumentaalne jälg. Teose alguses, iseloomustades 1806. aastal sündinud ja rätsepaks õppinud isa, kes oli enda jutu järgi oma valla meeste hulgas üks neljast kirjaoskajast, loetleb Kitzberg isa „raamatulaudi” sisu: peale piibli (esimene täielik, 1739. aastal ilmunud trükk) ja lauluraamatu leidusid seal Friedrich Wilhelm Willmanni (1746–1819) „Juttud ja teggud” (I tr 1782) ja „Ellamisse-Juhhataja” (I tr 1793) ning üks Suve Jaani ehk Johann Sommeri (1777–1851) raamatu „Wenne südda ja Wenne hing” (I tr 1841) trükk, samuti Otto Wilhelm Masingu (1763–1832) „Pühhapäwa Wahheluggemised” (1818) jm (Kitzberg 1973: 18). Sama täpselt tuleb raamatutest juttu ka mujal, mis annab ettekujutuse mainimeste vaimsest silmaringist enne ajalehtede laiemat levikut, sellest, mida rahvas tegelikult luges.

Raamatute omandamine laadal või rändkaupmehelt on sündmus: alati on teada, kust ja kuidas nad tulid, neid loetakse ühiselt ja kõvasti ning nende eesmärk on avardada silmaringi: „Vend tuli leerikoolist ja tõi kaks koguni imelikku raamatut kaasa: „Maailm ja mõnda, mis seal sees” ja „Maa ja mere pildid.” Need olid alles pühadused ja – päris eesti keeli, mina ei suutnud uskuda, et nad päriselt meile jäävad, minu arvates pidi nad kas mõisa või kuhugi mujale viidama. – Siis hakkasid päris pidulikud õhtud ettelugemistega: tõesti maailm ja mõnda, mis seal sees. Raamat sai külarahvalegi kuulsaks, laupäeva õhtuti tuldi teda vaatama, kuulma ja imestama. Vend oli nad Halliste kõstri Treffneri käest ostnud.” (Kitzberg 1973: 33.)

Venna kui koolmeistri elukeskkonda iseloomustades joonistab Kitzberg välja oma nooruspõlve kooli lugemisvara, eriti Halliste õpetaja E. M. Schneideri rolli uute õpperaamatute soetamisel. Ka loetelu karja kaasa võetud lugemisvarast, enamasti pärit venna raamatu-

---

8 Goody analüüsis on esiplaanil küsimus, kuidas kirjalikus ja suulisel traditsioonis informatsiooni korrastatakse, organiseeritakse ja talletatakse, ning ka see, kuidas muutuvad kirjaliku teksti olemasolu tagajärjel mäletamise ning muud kognitiivsed funktsioonid. Veelgi olulisem on juurdepääs kirjalikele tekstile, kusjuures teoreetiline „kirjaoskus” on vaid väike osa kirjaliku traditsiooni juurdepääsetavusest. Hea näide post-kirjalikust suulisest traditsioonist Eesti kontekstis on ajalehtede ettelugemine ning sellega kaasnev komme arutada maailma ja oma küla asju.

9 Kahjuks aga on hilisemad eesti kirjandusteaduse mõõdupuud alavääristanud külajutu kunstilist eripära, eelistades „tsiviiliseeritumaid”, metropolidest siia levinud jutustamisvorme, mis „on tulnud Euroopast”.

kogust, on näide lugemise rõhutatud ning sümptomaatilisesest rollist ajastu iseloomustamisel. Taaskord suulise ja kirjaliku lävel kiikudes järgneb karjapoisi raamatupauna sisukirjeldusele pikk lõik talveöödel koolitoas jutustatud tondilugudest. Siin mõjub suulise ja kirjaliku traditsiooni rööbiti esitamine jutustamisstrateegiana, milles väärtustatakse võrdset nii suulist kui ka kirjalikku „haridust”. Loetletud teoste ning Kitzbergi „õigete pildikeste” põhjal oleks kultuuriloolasel võimalik tuletada muidki aspekte ärkamisaja järgse küla vaimsest silmaringist.

„Minu aeg”: perekonnavoost kultuurilooni

„Tuuletallaja” esimesed paarkümmend lehekülge on kirjutatud „kolmel häälel” ehk traagelniite välja tõmbamata: kirjutaja tsiteerib oma isa suulisi jutustusi, venna eluloolisi märkmeid ja Peeter Liebuse ülestähendusi. Kui ühest küljest on teose algus kompositsiooniliselt haraline, siis lisaks allikate ots-otsaga kokku kombineerimisele otsib lugeja kandvat niiti ajas, mitte aga püगतud, järjekindlat kronoloogilisust. Kuidas jutustaja üldse omaenda mälu-ulatuse ja teistelt kuuldu kronometriseerib? Jutustuse mitmekihilisus ja krobelisus pakub lugejale mitu algust ilma näilise süsteemita. Liebuse tsitaadi järgi märgib Kitzberg „oma aja” piirjooned, kuid omaenda sünniloo kirjutab ta perekonnavoost – isa ja ema iseloomustuste ning isa-ema kosjaloo keskele: „Õieti oli talude müümise aeg „ärkamisaeg” Eestis, seal võttis imekiiresti edenev majanduslik tõus oma alguse. Rahvuslik ärkamine tuli pärast, minu ajal.” (Kitzberg 1973: 15.)

Iseenda sünnimisest räägib Kitzberg alles kolmandas lühilõigus. Ta ei astu tühjale lavale. Järgides perekonnavoost vormi, alustab ta oma eellaste, vanaisa ja isa elupiirist, kuid astub selgesõnaliselt vastu lihtsustatud ettekujutusele, et nende aeg oli lohutul pime. Isa kõneles oma lapsepõlvest teoorjuse ajal küll tõrksalt, aga kui ta rääkima hakkas, tegi ta seda „nukralt ja eleeegiliselt”, rõhutades samas oma nooruspõlve „lusti ja lõbu”. Oluline pole rääkida mitte ainult sellest, mis oli, vaid ka sellest, mida ei olnud: „Aga terved enamasti ja lustilised olid inimesed kõik. Igamees elas päevast päeva, muret ei olnud, mis tund mööda, oli mööda. Rendi-, kapitali- ja protsendimaksum ei olnud, aidalõhkujaid ja hobusevargaid ka mitte, ja et keegi päris nälga ei surnud, selle eest muretses juba mõis, orjahingekesed olid ju tema vara.” (Samas, 16.) Oma isa iseloomustades timmib Kitzberg jutustajana ka oma teose tonaalsust ja hääleseadet, otsides tasakaalu, et „õige kurvaks ja mustaks maalitud” teoorjuse aega mitte liialdatult kujutada.

Isa iseloomustamisel on käepärast visuaalne jälg, päevapilt, identiteedi sümbol ja perekondlik *memento*, mis varasurnud ema puhul täiesti puudub: ema ajal ei olnud päevapildist kuulnudki. Isa päevapildi esemelist ja sümbolset tähtsust rõhutab väike võltsdetail, mille kohta jutustaja lugejale tunnistab: kui ta oma isa „poolvägisi” Viljandisse päevapiltnik Stadeni juurde sõidutas, sidus ta isale rätiku kaela, mis ei kuulunud aga isa riitumisharjumuste hulka. Veelgi märgilisema tähtsusega on aga venna Jaani kirjutatud ning joone all tsiteeritud salm päevapildi tagaküljelt, isa elu kokkuvõtte „eluaegse teomehena”. Ema mäletab Kitzberg

halvasti, vaid üksikute seikade kaudu: tema tausta ja sotsiaalset päritolu kirjeldades peab ta lähtuma isa täiendavatest jutustustest, millest moodustuva raami täidab ta emotsionaalselt oma mälupeilidega.

Ema meenutamine muutub mäletamisvõime oluliseks proovikiviks, mida jutustaja kaadreid silme ette manades testib, üritades täpsemalt määratleda selle ulatust ning piire. Kõige varasem lapsepõlvemälestus emast on süllevõtmisest rehe läve ees. Koondmuljena meenuvad ema riided ja juuksed, kuid mitte tema nägu. Kuid selles mäletatud episoodis kaardistas ema kohanimede loetlemise kaudu lapse esimese silmaringi, näidates ning nimetades talle Penuja lähedal olevaid talusid: Nikre, Kärneri, Lülidi (samas, 20). Ema vahetult enne surma lausunud sõnadega ühel järjekordsel süllevõtmisel seostub Kitzbergi mälestuste esimene „isikumüüt”: juhtum, mis muutub õpetlikuks tähendusõnaks, orientiiriks tagasivaatele nooruspõlvele tervikuna. Puldre talus õunte korjamise eesmärgil külas olles viskasid lapsed võidu „kartuli-pealsete seemnemunakesi”, kuid väike poiss ei pidanud suurematega sammu. Ema lohutas: „Oota, kui suureks kasvad, küll siis viskad veel kaugemale kui teised” (Kitzberg 1973: 21). Mälestuste autor reflekteerib: „Aga võib olla, et mina kuidagi ikka ka oma ema lootusi kaugemale viskamise poolest oleksin rahuldanud, kui tema seda oleks näha saada võinud” (samas). Puldre õunaretk koos kartulimarjade viskamise mänguga on seigana õpetusstseen (*scene of instruction*) nagu Augustinuse „Pihtimuste” pirnivarastamise stseengi. Kitzbergi mälestustekstis on see erilaadne ning, nagu Augustinuselgi, seotud emaga. Isaga seotud õpetusstseene teoses ei jutustata – isa rolli õpetlikus loos asendab Puldre Märt, kes oli oluline kõrvaltegelane vanemate kosjaloo.

Autobiograafiliste tekstide uurimisel on erilist tähelepanu osutatud kirjutaja jutustustele sellest, kuidas ta kirjutama hakkas. Emale pühendatud lehekülgedel ning Puldrel käimise ja kartulimarjade pildumise episoodis on Kitzbergil näha üht huvitavat kõrvalekallet, mis muutub refleksiooniks kirjutamise üle. Mõeldes ema lohutusele („kaugemale kui teised“), võrdleb kirjutaja end üldsõnaliselt teiste talulastega, kes tol päeval Puldre taluõues mängisid. Seejärel kiilub ta vahele palju konkreetsema lause, mis kuulub „Tuuletallajas” sagedasti markeeritud argielu uuenduste hulka: „Puldre perepoja Peeter Lamba tagatoas seisis pärast orel, haruldane asi tol ajal talumajas” (samas). Sellele järgneb taas eneserefleksioon ema ütelse üle. Alalõigu lõpus, enne ema ja isa kosjaloo jutustamist, teeb Kitzberg oma kirjutamise kohta märkuse: „Paraku ei oska ma ridamööda kirjutada, vaid kalkan, nagu näete, alati kõrvale” (samas). Kõrvalekalle Puldre perepoja orelist on markantne näide Kitzbergi memuaari krobelistest pinnast, mille ebaühtlused ja kõverused osutavad psühholoogiliselt huvitavatele niitudele.

Tuuletallaja teose algust ja esimeste peatükkide järjestust lähedalt jälgides kerkib küsimus, kuivõrd autor ankurdab oma isiklikud mälestused „suurde ajalukku” ehk kuivõrd talle on tähenduslikud „suure ajaloo” aastaarvud. „Tuuletallaja” esimesed konkreetsete aastaarvud timmivad sotsioloogiliselt täpsemaks kaks ülalpool tsiteeritud „oma aega” iseloomustavat

lauset ning tähistavad Kitzbergi sünniläve: 1846, mil Abja vald sai „raharendi pääle”, ja 1853, mil Abja peremeestele anti teada, et nende talud müüakse päriseks. Kui ta ise lõpuks jutustuses sünnib ja lavale astub, märgib ta ära täpse paiga, kus ta ilmavalgust nägi, teisalt aga sündmused laias maailmas: „Siia ilma tulin ma Krimmi sõja ajal Laatres Puldre talu sulastetares, oma vanemate viimase lapsena – äbarikuna, kuidas isa mõnikord naljatades ütles, kui ma veel väike olin, – kirikukirja järele kolmandal jõulupühal, 27. detsembril 1855, aga isa mäletamise järele Martin Luteruse päeval“ (samas, 36). Sellest mõnuga pikaks venitatud lausest näeme, et seos isikliku elu piirdaatumi ja suure ajaloo vahel annab parema orientiiri kui daatum üksinda, sest see on vastuoluline. Kirikuraamatu ja isa mälu vastuolule on lihtne seletus: kirik oli kaugel, ristimine jäi hiljemaks ja ristija – koolmeister Meltsas – „päästis nahka” ning nihutas sünnikuupäeva ristimiskuupäevale lähemale.

„Tuuletallaja” esimeses köites leiavad mainimist kaks rahvusliku ajaloo daatumit, mõjudes omamoodi tunnusliku paarina. Väikese poisina võeti Kitzberg kaasa Tartusse 1869. aasta esimesele laulupeole ning noore mehena esindas ta Karksi kihelkonna valdu Carl Robert Jakobsoni (1841–1882) matusel. Ärkamisaja märgilise tähtsusega daatumite taga on aga teistsugune kihistik, mis ilmub lugejale nähtavale ühes tekstikonarus. Kahel korral mainib Kitzberg 1868. aastat kui põua- ja nälja-aastat, mis on jätnud temasse sügavamad jäljed kui ähmane mälestus laulupeost kui rahvuslikust pidupäevast. Ühelt poolt markeerib aasta 1868 tema keeleoskuste avardamist, kuna ta venna Aadu – tol ajal Päidla Kiisa veski rentnik – juures suve veetes käis Kastolatsi preestri juures vene keelt õppimas. Lõdvalt jutustatud Kiisa-suvede tähelepanekute lõpus on tärnidega eraldatud lõik, mis koosneb vaid kahest lühikesest lausest: „Nälja-aastal 1868 veeti Tartust maale välja, ka Penujasse, palju Venemaa vilja ja tatratangu. Iseäranis viimased olid väga head.” (Kitzberg 1973: 56.)

Sellele annaale meenutavale märkmele järgneb autori mõõndus, et jätkukohad ja üleminekud pole tema tugevaim oskus: „Ma ei jutusta vahest kõike küllalt kindlasti aastate ja sündmuste järjekorras, aga – mälu on auklik; sellest ei ole ka midagi. Tuli aeg, kus ma karjas hakkasin käima.” (Samas, 57.) Refleksiivsus oma memuaari kompositsioonilise külje suhtes kestab vaid hetke, kuid sedavõrd tugevamini torkab lugejale silma umbmäärane viis, kuidas jutustaja kronometriseerib ning jutulõngu seob. Jutustuse „ebasidususe” taga on rahvasuu pärased ning sellisena mõistetavad aja korrastamise võtted ja väljendused, mis tuginevad sellele ajamudelile, mida Kitzberg oma venna käsikirjast tsiteerib („Kuidas inimesed vanasti elasid”).

Eestlane tuuletallajana

Kitzbergi noorukieas ilmsid varem mainitud 1846. ja 1853. aasta otsesed ja kaudsed tagajärjed sotsiaalses mobiilsuses: külaühiskond läks liikvele ning muutus põhjalikult ja pöördumatult. Kitzberg ise liikus nooruses palju, kuigi tema kõhetu keha vabastas ta ühest suuremast silmaringi laiendajast – nekrutikohustusest. Nagu „Tuuletallaja” teisest köitest näeme, laienes jutustaja silmaring geograafiliselt esiteks terve valla võrra. Tänu esimestele

ametikogemustele avardus ta silmaring ka sotsiaalselt, andes lähivaate nii mõisale, kohtusaalile kui ka kõrtsi saksakambrile. Kitzbergi isiklikust elust hõlmab mälestusteraamat tema lapsepõlve ja kujunemist koolmeistrist vanema venna Jaani peres Niitsaadul, rännuaastaid Lõuna-Mulgimaal vallakirjutaja ja kohtunotarina ning seejärel kaheksat aastat kodukandist kaugemal, peamiselt Riias, kuni Tartusse asumiseni 1901. aastal. Suhtlemiskogemuse, kombed ja saksa keele sai ta paratamatult ja pealekauba: „mats” lihviti härrasmeheks, kuigi koolipingis oli ta istunud vaid lühikest aega.

Kuidas mõista Kitzbergi mälestuste pealkirja? Kui peategelane määratleb end „tuuletallajana”, siis millistele teistele määratlemisvõimalustele ta sellega vihjab ning vastandub? Kuigi sõnaraamatust teame, et tuuletallaja on lind, tuuleveskikul (*Fálco tinnúnculus*), annab tähenduse rahvasuu. Kellegi iseloomustamine tuuletallajana seostus tühja töö ja sekeldamise, püsimatu ühest kohast teise ruttamise ja sihitu rabelemisega. Positiivne varjund – suudab see rahutu lind ju isegi tugeva tuule kiuste oma tasakaalu hoida ja toidujahti pidada – selles hinnangus palju ei muuda. Kitzbergi memuaaridega seoses on isegi kõnekam väike nüanss, mida tänapäeva linnalugeja ammu ei pruugi: tuuletallaja ei pesitsenud reeglina ainult metsatukkadest, vaid ka parkides ja varemetes, ning oli tavaline nähtus nii Pika Hermanni tornis kui Tartu toomkiriku varemetes (Mäger 1969: 145).

Ometi on võimatu tuvastada, kui teadlik oli Kitzberg tuuletallaja pesakohtade valikust (kuulsates) varemetes kas isiklike tähelepanekute või jutustatud rahvapärимuse kaudu (näiteks pudemena mõnest jutuaamisest Jungiga). Niisiis oleks riskantne seda nüanssi ületähtsustada ja selle alusel rohkemat väita, kui et teadlikule lugejale (ka artikli autorile) võib lisavarjund anda võlu ja värvi nii *tuuletallaja* mõistele kui ka mälestuste pealkirjas sisalduvale autori motivatsioonide ja intentsioonidega seotud metafoorile.

Ülekantud tähenduses ja Kitzbergi poolt enesele kaela riputatud sildina on *tuuletallaja* juba keerulisem küsimus. Lisaks sotsiaalsele enesemääratlusele, mis teatud sihipärased tegevused kõrvaliseks tunnistab, seostab *tuuletallaja* troop nii kirjutaja kui teksti võluvalt minevikuga, endiste aegade ja nende miljöodega, parkide ja varemetega. Tuuletallaja tüüpi inimene – kerglane ja liikuv, kellel ei puudu oma voorused –, on vastand toekale ja töökale Abja taluperemehele ning hoiakutele, väärtustele, sättumustele, eluvaatele ja tavadele, mille eesmärk oli varakaks ja majanduslikus mõttes iseseisvaks saada.

Kitzbergi elukaar oli teistsugune: selles elujärgus, kui oleks olnud mõistlik raha koguda, turnis ta vahelduva eduga vibaval ametiredelil. Ta polnud küll boheemitseja, elumees ega kadakasaks, kuid temas oli kübeke igaüht neist: ta ametialasele edasijõudmisele pani piiri soovimatus vene keel vajalikul tasemel selgeks õppida. „Aplaagris” olemisega katkestatud rännuaastad andsid kogemuste rikkuse, seltskondlikult avara silmaringi ja suhtlemisoskuse. Paremat „haridust” ajakirjanikule ja kirjanikule ei oleks olnud võimalik soovida: kõrghariduse poole pürgimine oli võimatu, kuid tagantjärele vaadates polnud see ka ihaldusväärne, pigem pretensioonikas ja ebaotstarbekas. Nii võib Kitzberg lugeja poole pöördudes küll ohkega,

kuid kahetsuseta lausuda: „Ma ei tee enesele etteheiteid, mis see aitaks. Mis ma enesele kõigepealt peaksin ette heitma? *Don Dinero!* [---] Kellele pidin ma koguma? Vanade päevade jaoks? Ma ei tahtnud vanaks elada. Hakkab halvasti minema, tuleb vanadus, mõtlesin ma elu näitelavalt kaduda – mitte teatraalselt, vaid kõigile teadmata ja kätte leidmata. Kas selleks pärast julgust oleks jätkunud, ei või ma teada. Võib olla, et viletsad päevad veel tulevad, aga – „meepotti sureb enam kärkseid kui äädikapudelisse.” (Kitzberg 1973: 10.)

Kitzbergi mälestustest leiame ka sügavama põhjenduse sellele, miks raha ei olnud tema elus esmaväärtus: sellised olid juba perekonna väärtused. Isa Peeter Kitzberg (1806–1881), kes noorpõlves teadis, et ta ei taha käia oma isa jälgedes ja saada rätsepaks, vaid hoopis aednikuks, loobus August Kitzbergi sündimise aegu praktilistel kaalutlustel saunakoha pidamisest ja kolis koolmeistrist poja Jaani juurde Niitsaadule. Vanaduspõlves oli Peeter Kitzberg paikkonnas austatud mees, kes veetis aega hoopis raamatutega. Koolmeistrist vend Jaan, nagu paljud tema ametivennad ärkamisajal, oli kohaliku kultuuri- ja seltsielu hing, kuid temagi kaldus rohkem „ilu” kui vara poole ega jõudnud oma lapsi linna kooli saata. Töökuse ja hoolivuse põimumine suunasid tema elutegevust nii iseendast kui ka perekondlikust keskpunktist kaugemale. Samas oli elu esteetilisel kvaliteedil oma eriväärtus: „Niisiis: vend Jaan oli jälle mees, kes eluaja ilu taga ajas, istutas puid ja lillesid, ostis raamatuid ja pilte, õpetas laulu, unistas, tahtis maailma heaks muuta ja oli siis ka omal ajal oma ümbruse prohvet ja isa, meestele naistevõtja, tüdrukutele mehelepanija, kohtuskäijatele lepitaja [---]; ilma temata ei tehtud vallas ja kihelkonnas midagi” (samas, 35). Isegi memuaristi tagasisivaate „kuldavat valgust” arvestades võib järeldada, et nii Peeter kui ka Jaan Kitzberg olid – kumbki erinevalt – külaühiskonna keskmes ning igati austusväärsed isikud.

Mitmete Kitzbergi kompositsiooniliste enesepiiramiste hulgas on tuuletallaja iseloomustuse, ema õpetusstseeni „kaugele viskamise” moraali ning isaliini perekondliku traditsiooni kõrvale vajalik asetada veel üks portree „Tuuletallaja” algusest, milles ilmnevad eestlase moraalsed palgejooned. Puldre Märt on Kitzbergi mälestuste seisukohalt oluline tegelane, kuna ta mängib abistavat ja lepitavat rolli vanemate kosjaloos. Interpolatsioonina on Puldre Märdi lugu huvitav, sest sinna on sisse kirjutatud see jutuliin, mis oleks võinud lahti rulluda, kui Kitzbergi isa „ei oleks ema saanud”: Puldre Märdile oleks meelepärane olnud, kui Peeter oleks hoopis tema Leena-nimelise tütre kosinud ja mitte mõisateenija-Leenat Tulikuudilt. Märdi loobumine oma pretensioonist näitab nii suuremeelsust kui sallivust.

Puldre Märdi portree juhatab Kitzberg sisse külajuttudest tuttava ehedalt kõnekäänulise lausega: „Vana peakohtumees Puldre Märt ei olnud villavakas kasvades seks saanud, mis ta oli” (Kitzberg 1973: 27). Märdi lugu on selge edulugu, mis tugineb tema iseloomutugevusele ja visadusele. Kujunemisetappide juurde kuulub „kärmas, usin ja südikas” käitumine Rammuli-Matsi juures karjasepõlves, mitte ilma seiklusteta, tõrges lugemaõppimine ning 14-aastaselt teopoisiks saamine: „Usinus ja virkus, hool ja kokkuhoidmine oli tema ülem auahnus” (samas, 30). Kui Märt 20-aastaselt Puldrel peremeheks saab, kommenteerib

Kizberg tema tööügamist talukoha ülesehitamisel mehe tasakaalukust ja mõõdupidamis- oskust rõhutades: „Oli ta enne poisipõlves hoolas ja usin, siis oli ta seda nüüd kahevõrra. Tema pere löi tuld tema käes, aga vardasse ta neid ei ajanud.” (Samas, 31.) Märdist ei saa ainult suure pere isa ja valla rikkaim peremees, vaid ka peakohtumees. Kuigi talle lapsepõlves istus lugemine palju vähem kui linakolkimine ja puulõhkumine, „raamatumeheks sai ta siiski” (samas, 28).

Puldre Märdi peenelt joonistatud portree hoiatab lugejat *tuuletallaja* kujundit liiga tõsiselt ja sõnasõnaliselt võtmast, ammugi ei tohiks lugeja võtta tuuletallaja põlve ainuõige elumudelina. Märt on Kitzbergi memuaarides ehk positiivseim taluperemees, kes vastandub Kitzbergi näitekirjandusest tuttava „Kauka jumala” sugukonnaga. Mõõdukus, mitmekülgus, heldekäelisus ning elutarkus ühendavad Kitzbergi iseloomustusi oma isast, vennast ja Puldre Märdist.

Ega Kitzbergil endalgi halvasti läinud: ta „kaugemale viskamine” tagas talle tagasihoidliku edu varalises mõttes ning kirjaniku ja ajakirjaniku hea maine. Oma teise abikaasa Johannaga (s Roosmann, 1876–1964) löi ta Tartusse asudes hubase ja seltskondliku kodu, mida biograafid on mõnevõrra õigustatult, ent ka mitte kuigi paljuütlevalt nimetanud väikekodanlikuks (Altoa 1960: 220). Tuuletallaja“ leidis oma tasakaalukas, heas elus rahuldust kirjasõnast, seltsielust ja sulemehe kutsest.

Lõppkokkuvõttes võiksime Kitzbergi „Tuuletallajat” autobiograafiliseks tüvitekstiks pidada eelkõige selle iseendast kaugemale vaatavate kultuurilooliste intentsioonide tõttu, püüdlustes suhestada oma elulugu hõlmavamate narratiivide, suuremate lugudega. Seda intentsiooni jagab Kitzbergi mälestusteraamat implitsiitselt vähemalt kahe enam-vähem kaasaegse avaldatud mälestustekstiga, mis aga (ehk isegi tunnuslikult) asuvad tema teose varjus. Varjutusefekt mõistmiseks tuleks Kitzbergi „Tuuletallajat” lugeda kontrapunktiliselt temast pisut noorema, Väन्द्रast pärit Anton Jürgensteini (1861–1933) mälestustega, mis sarnanevad Kitzbergi omadega eheda paikkonnakesksuse poolest, ühtlasi kattes umbes sama ajaperioodi (vt Jürgenstein 1926, 1927).

Sihte ja suundi seades polemiseerib Jürgenstein eessõnas otseselt ning teravalt saksa keelt emakeelena kõneleva eestlase, Lydia Koidula õe Emilie abikaasa Heinrich Rosenthali saksakeelsete, Jannsenite perekonnaloole kesksete mälestustega. Rosenthali sihiks oli esile tõsta eestlaste „kultuuripüüdlusi” (*Kulturbestrebungen*), sidudes oma eluloo Eesti „kultuurieluga” (Rosenthal 2004: 24–25). Pealkirja kaudu rõhutab Rosenthal oma mitmeti privileegeeritud vaatepunktist, et need püüdlused on siiski alles veel püüdlused, mitte saavutused ja päralejõudmised.

Jürgenstein peab Rosenthali vaatenurka, meetodit ja sõlmitust (eriti aga Jannsenite pere kesksust) ühekülgseks, isegi vildakaks. Küllaltki keeruliste manöövrite kaudu suhestab Jürgenstein siiski ka ise oma mälestused kultuuriloo, lootes, et need saavad kultuuriloo kirjutamisel „ustavaks materjaliks, püüab ta tagasihoidlikult kirjutada oma „tõesündmustele”

rajatud „belletristilise toote” kultuurilooliselt hõlmavaks ning üldistavaks (Jürgenstein 1926: 7–8). Piiride tõmbamised žanrite vahele, nii- ja naasuguste mälestuste kriitiline vaagimine enne enda lavaleastumist on „noore traditsiooni” iseloomustamisel ilmekad ja kaalukad. Rosenthali, Jürgensteini ja Kitzbergi teoseid kõrvutades ilmneb kahtlemata, et nende hulgas on Kitzbergi „Tuuletallaja” mänginud kõige suuremat rolli mälestuste sellise lugejaskonna kasvatamisel, kes juba harjunud ajalehtedest „külajutte” lugema.

Kirjandus

Altoa, Villem 1960. August Kitzberg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Altoa, Villem 1973. August Kitzbergi memuaarid. – August Kitzberg, Ühe Vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. (Loomingu raamatukogu, nr 41-44). Tallinn: Perioodika, lk 229–231.

Burke, Peter 1989. History as Social Memory. – Memory: History, Culture, and the Mind. Ed. T. Butler. Oxford: Blackwell, lk 97–113.

Goody, Jack 2000. The Power of Written Tradition. Washington and London: Smithsonian Institution Press.

Jürgenstein, Anton 1926. Minu mälestused I. Tartu: Noor-Eesti.

Jürgenstein, Anton 1927. Minu mälestused II. Tartu: Noor-Eesti.

Kirss, Tiina; Jüri Kivimäe 2009. Estonian Life Stories and Histories. – Estonian Life Stories. Ed. T. Kirss, Comp. R. Hinrikus. Budapest, New York: Central European University Press, lk 1–31.

Kitzberg, August 2002. Külajutud. Tallinn: Eesti Raamat.

Kitzberg, August 1973. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. (Loomingu Raamatukogu, nr 41-44). Tallinn: Perioodika.

Kruus, Hans 1924. (Aug. Kitzberg): Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. – Looming, nr 10, lk 805–808.

Kruus, Hans 1926. Anton Jürgenstein: Minu mälestused I. – Looming, nr 10, lk 1139–1142.

Kügelgen, Wilhelm von 1967. Jugenderinnerungen eines alten Mannes. Leipzig: Koehler & Amelang.

Mäger, Mart 1969. Linnud rahva keeles ja meeles. Tallinn: Eesti Raamat.

Rosenthal, Heinrich 2004. Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tlk K. Räni. Tartu: Ilmamaa.

Sillaots, Marta 1925. August Kitzbergi toodang. Tartu: Noor-Eesti.

Talve, Ilmar 2008. August Kitzbergi mälestuste kultuuriajaloolisest taustast. – Ilmar Talve, Vanem ja noorem Eesti. Koost S. Runnel, toim U. Tõnisson. (Ilmatargad). Tartu: Ilmamaa, lk 61–73.

Undusk, Jaan 1994. Rahvaluuleteksti lõppematus. Felix Oinas, soome meetod ja intertekstuaalne „Kalevipoeg”. – Felix Oinas, Surematu Kalevipoeg. (Keele ja Kirjanduse raamatusari nr 1). Tallinn, lk 147–174.

Tiina Ann Kirss – Tartu Ülikooli eesti kirjanduse professor ja Tallinna Ülikooli kultuuriteooria professor. Ta on töötanud Toronto Ülikooli Eesti õppetooli keele ja kirjanduse õppejõuna ning korralise õppejõuna Merceri Ülikoolis ja Wesleyan College's USAs. Tema peamisteks uurimisaladeks on 20. sajandi Euroopa kirjanduslugu, kirjandusteooria ja elulugu kui kirjutusvorm.

E-post: Tiina.Ann.Kirss@ut.ee